



Ніна Шербак,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
Білоцерківського інституту
економіки та управління

УДК 343.349:(470+571)

***Цензура і влада в умовах реформування
Російської імперії у другій половині
XIX – на початку XX ст.***

Діяльність цензурних установ у Російській імперії привертала увагу дослідників іще від початку XX ст. Ці питання висвітлювали, зокрема, М. Лемке, В. Розенберг, В. Якушкін, у працях яких міститься значний фактичний матеріал. Тоді ж з'явився ряд досліджень, зокрема тогочасних юристів К. Арсен'єва, Г. Градовського, М. Енгельгардта, А. Коні та ін.

У радянський період діяльність цензурних установ не висвітлювалась. У сучасних умовах українські й закордонні дослідники цікавляться проблемами історії цензури в Російській імперії, з'являються збірники наукових праць, дослідження, де розглядаються питання розвитку цензури в Європі та Росії у XIX – на початку XX століття [1]. Однак важливим завданням і нині залишається створення повної й цілісної історії цензурного відомства Російської імперії та його місцевих установ.

Метою статті є аналіз цензурного законодавства і діяльності загальної та придворної цензури в Російській імперії у другій половині XIX – на поч. XX століття.

Реакційна політика у сфері цензурного законодавства за царювання Миколи I, що була спрямована на здійснення тотального контролю за друкованим словом, показала неефективність таких цензурних заходів. Після поразки Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.), в умовах різкого падіння престижу монархії, влада не могла зупинити процесу обговорення необхідності реформ у всіх сферах державного життя, які давно назріли, тому змушена була піти на пом'якшення цензурного режиму і підготовку змін у сфері цензурного законодавства.

Розпочався період буржуазних реформ 60–70-х років XIX ст., який хоч і проходив украй суперечливо, але, сприяючи загальній лібералізації

соціальних відносин і капіталістичній модернізації Росії, змушував владу змінювати підходи до цензурної політики. Однією зі складових реформаторського курсу імператора Олександра II стала цензурна реформа 1865 р., яка започаткувала процес трансформації цензурного відомства в умовах капіталістичної модернізації та облаштування структури його органів відповідно до викликів часу. І хоча реформування системи органів цензури далось імператору, як і всьому російському суспільству, досить непросто, саме цензурна реформа 1865 р. стала тією основою, на якій протягом усієї другої половини XIX ст. вибудовувалася цензурна система та забезпечувалося підвищення ефективності діяльності її органів.

До зазначеної реформи ще протягом десяти років формально діяли цензурні закони Миколаївської епохи. Втім, вони не створювали перепон для розвитку преси та журналістики. Як писав сучасник тих процесів, публіцист, історик цензури К. Арсен'єв: «В останні десять років (1845–1855) царювання Миколи I цензурою було дозволено випуск 6 газет та 19 журналів (серед яких дитячі, медичні, про моду), а вже у перші десять років (1855–1865) царювання Олександра II – 66 газет і 156 журналів. І якщо право публікувати матеріали на політичні теми за Миколи I мали лише дві газети, то нині це право, хоч і неформально, поширювалося на всі періодичні видання» [2].

Ще однією особливістю першого періоду діяльності органів цензури, на яку вказував К. Арсен'єв, було те, що періодичні видання отримали дозвіл на висвітлення тем із соціально-політичного життя імперії. Поштовхом до цього процесу, як зазначає дослідник, стала активна публіцистична діяльність найбільш відомого і продуктивного публіциста того часу М. Каткова, який домігся дозволу на видання журналу «Российский вестник»

соціально-політичного спрямування. Саме цей прецедент став імпульсом для отримання дозволів на друк політично-інформаційних матеріалів іншими виданнями. Такий відкритий «шлюз гласності» розпочав у публіцистиці період «критичної гласності», що характеризувався виходом ряду критичних статей соціально-політичної тематики без цензурного дозволу, зокрема в журналах «Русская беседа», «Отечественные записки», серії «Библиотека для чтения», газеті «Молва».

20 вересня 1856 р. окремим розпорядженням, яке мало досить радикальний характер, було внесено зміни в роботу іноземної цензури. Скасовуючи положення від 23 лютого 1853 р., воно фактично декларувало відмову молодого імператора Олександра II від впливу на процес репрезентації верхньої влади іноземцями. У ньому зазначалося: «Речі, що надходять з-за кордону із зображенням портретів Височайших осіб, підпорядкувати правилам внутрішньої цензури і надати Комітетам, які керують іноземною цензурою, і Окремому цензору в Ревелі дозволяти самим, під свою відповідальність, пропуск таких речей, якщо в них дотримано пристойності і взагалі немає нічого не дозволеного цензурними правилами, хоч би портрети на них не мали достеменної схожості і вишуканої обробки». Водночас Олександр II намагався вирішити і проблему «множинності» цензур. 23 січня 1858 р. було обмежено кількість відомств, які мали право попередньої цензури.

Варто нагадати, що практика відомчого цензурування склалася в Росії ще за Олександра I. Зокрема, 1805 р. Морському департаменту надавалося право цензурування книг і журналів, що видавалися цим відомством [3], а 1808 р. дозвіл мати власну цензуру отримала Медико-хірургічна академія. З утворенням Міністерства поліції 1811 р. при ньому

організовується особлива канцелярія для «цензурної ревізії». Так цьому міністерству надавалося право контролювати саму цензуру.

Подібна практика набула значного поширення за часів Миколи I, правління якого почалося з придушення виступу декабристів і подальшого намагання імператора попередити будь-які прояви вільнодумства. Цензура мала стати своєрідним авангардом у цій боротьбі. За його часів існувало кілька відомчих цензур (духовна, військова, придворна, третього відділення царської канцелярії та ін.), проходження яких не звільняло від загальної цензури.

Малоефективність «ручного управління» цензурою змусила владу на початку 60-х років XIX ст. взятися за розроблення нового цензурного статуту як законодавчої основи, що визначила би чіткі цензурні засади для книговидання та журналістської діяльності.

Однак непросто було здійснювати зміни на краще. Цензор О. Нікітенко, який тоді працював над розробленням нового цензурного статуту, зазначав у своєму щоденнику: «Цензура є найделікатнішим і найболючішим нервом нашого соціального життя: до нього торкатися потрібно обережно» [4]. Його оцінка діячів тогочасних органів цензури була суто негативною: «У нинішніх цензорів... – зазначав він, – вроджена неприязнь до всіх книг, окрім однієї, яку вони дуже шанують. ...це книга прихідно-витратна, де вони розписуються про отримання жалування» [5].

Було створено Комісію, результатом діяльності якої стали Тимчасові правила про пресу від 12 травня 1862 р. [6], які, скасувавши багато постанов і розпоряджень, що доповнювали цензурний статут 1828 р., дещо полегшили цензурний тиск і тим сприяли впорядкуванню цензурного законодавства. Тимчасові правила у 13 пунктах і 2 доповненнях визначали предмети державного управління, які

дозволялося обговорювати в пресі, давався перелік питань, які не дозволялися до друку. В усіх творах не дозволялося порушувати «належної поваги до вчення і обрядів Християнських», вказувалося на необхідність «охороняти недоторканність Верховної влади та її атрибутів, статус осіб Царствуючого Дому, непохитність основних законів, народну мораль, честь і приватне життя кожного» [7].

Певний час цензура залишалася в компетенції двох відомств: Міністерства народної освіти, що клопоталося всіма питаннями діяльності цензури, та Міністерства внутрішніх справ, яке повинно було здійснювати каральні функції, наглядаючи за пресою та діяльністю цензорів. Тодішній міністр внутрішніх справ П. Валуєв був зятем відомого поета князя П. В'яземського і намагався використати вплив на цензуру для свого утвердження в літературних колах. Міністр народної освіти О. Головнін був лібералом і хотів позбутися цензури. Тож, враховуючи їхні побажання, Олександр II 14 січня 1863 р. передав цензурні установи у повне підпорядкування МВС, де було утворено Головне управління у справах друку. П. Валуєв енергійно зайнявся реорганізацією цього відомства і цензурного законодавства.

6 квітня 1865 р. було видано указ «О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати» [8] і затверджене імператором рішення Державної ради «О некоторых переменах и дополнениях в действующих ныне цензурных постановлениях» [9]. Вони набирали чинності з 1 вересня 1865 р. і діяли протягом 40 років. Більш відомі дослідникам як Тимчасові правила про цензуру 1865 р., вони, без сумніву, були кроком уперед порівняно з діючим до того цензурним законодавством. Зокрема, було відкрито шлях до більш прогресивного виду цензури – наступної, з притягненням до судової відповідальності за порушення цензурних правил. Від

попередньої цензури звільнялись урядові видання, столичні періодичні видання, видання академій та університетів, видання на стародавніх класичних мовах та їх переклади, а також креслення, плани і мапи. Щодо провінційних видань продовжувала діяти попередня цензура.

У науковій літературі немає однозначної оцінки цензурної реформи 1865 р. Дослідниця В. Чернуха вважає її найбільш консервативною серед буржуазних реформ 60–70-х років XIX ст. Протилежної думки дотримується Н. Патрушева, зазначаючи: «В історії цензурного законодавства статут 1865 р. був значним кроком уперед, започаткувавши перехід від старої системи попередньої цензури до закону про друк, оснований на судовій відповідальності» [10]. Порівнюючи цензурну реформу з іншими тогочасними реформами, дослідниця пише: «Якщо говорити про ці реформи як законодавчі акти, відволікаючись від процесу їх реалізації, то слід уважати, що на шляху до правового ладу цензурна реформа була не менш значним кроком, ніж нові судові статuti, а в аспекті створення юридичних можливостей для громадської діяльності в країні, їй належить не менша роль, ніж реформам земській і міській» [11]. З такою думкою дослідниці можна було би погодитися, якби Тимчасові правила стали новим цензурним статутом у прямому розумінні. А позаяк цього не сталося, то зберегли силу багато раніше затверджених актів щодо придворної, духовної та іноземної цензури, які (цензури) залишалися попередніми. До того ж реформа стосувалася не всієї видавничої справи в імперії, а лише столичної. Крім того, на нашу думку, не можна відривати самі правила від процесу їх впровадження. Дуже влучно про це писав В. Якушкін: «...значення цих заходів для періодичної преси зразу паралізувалися збереженням «адміні-

стративних покарань», тобто адміністративного свавілля. Тимчасові постанови щодо цензури 1865 р. містили в собі подвійність. Складно було очікувати, що практика збереже рівновагу між подвійними елементами цих постанов; і справді, подальші розпорядження порушили цю рівновагу на шкоду основним принципам постанов 1865 року» [12].

У процесі здійснення цензурного реформування періодично виникали суперечності між органами Міністерства юстиції та Міністерством внутрішніх справ. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв доручив Головному управлінню у справах друку розробити зміни до судочинства у видавничій справі, щоби мати можливість адміністративно впливати на періодичні видання. Це суперечило духу Тимчасових правил, але Державна рада його в цьому підтримала. Проти виступив лише колишній міністр освіти А. Норов. Міністр внутрішніх справ отримав надзвичайні повноваження щодо преси. І коли через півроку він закрити два найпопулярніші тогочасні журнали «Русское слово» і «Современник», то навіть такий реакціонер, як Є. Феоктистов, який очолював Головне управління у справах друку, написав своєму знайомому: «Звісно, журнали ці блюзнірські та огидні, але як же погодити з цією заборонаю статут про пресу? Адже складно знайти у ньому статтю, на підставі якої їх заборонено» [13].

Дія Тимчасових правил про друк 1865 р. не поширювалася також на іноземну цензуру, яка входила до складу Головного управління у справах друку і дозволяла поширення в Росії іноземних видань.

Аналізуючи, можна вирізнити три напрями в діяльності цензури цього періоду. По-перше, цензура пристосовувалася до судової практики, що супроводжувалося реставрацією адміністративних репресивних заходів і підміною судової практики адмініст-

ративною. Зокрема, за даними В. Розенберга, кількість адміністративних стягнень щодо преси постійно і стрімко зростала: 1865–1869 рр. – 60, а 1870–1874 рр. – 164. По-друге, ускладнення завдань, які постали перед цензурою внаслідок збільшення обсягу інформації, яка циркулювала в суспільстві, розвитком періодики та введенням наступної цензури, а також трагічні події всередині країни, які стали наслідком терору революціонерів, змусило цензурне відомство продовжити практику обмеження діапазону інформації, яка проходила крізь періодику, встановити безпосередній контроль міністра внутрішніх справ над нею. І по-третє, у цензурній практиці почав застосовуватися економічний тиск: розміри штрафів постійно зростали.

Торкнулися зміни і діяльності придворної цензури. 30 грудня 1858 р. імператор через міністра двору В. Адленберга наказав цензурним комітетам суворо дотримуватися законодавства щодо згадування у пресі та цитування осіб імператорської родини, навіть якщо ці матеріали вже друкувалися раніше. Підтвердити події чи слова членів династії Романових міг лише імператор через міністра двору. Реформа цензури не могла не торкнутись і контролю за історичною наукою. Ще Микола I заборонив цензорам дозволяти до друку історичні дослідження і мемуари стосовно періоду російської історії після смерті Катерини II, тобто після 1796 р. Цензурування історичних творів, де характеризувалася діяльність імператорів після Павла Петровича, він брав на себе. Олександр II у 1860 р. ці рамки розширив аж до кінця правління Петра I, тобто до 1725 р. Але вже 20 вересня 1863 р. Олександр II циркуляром по цензурному відомству № 485 передав право цензурувати всі твори, де згадувалися імператори і члени імператорської родини, міністрові двору. Відтоді на перегляд імператорові подавали історичні твори лише

про правління його та його попередника.

Слід звернути увагу на те, що в російському законодавстві другої половини XIX ст. не було законодавчих актів про діяльність придворної цензури. Тоді діяв порядок, згідно з яким будь-яке розпорядження, підписане царем, набувало сили закону і підлягало внесенню до Повного зібрання законів Російської імперії (ПСЗ). Чи не значило це, що Олександр II не цікавився питаннями діяльності придворної цензури і за її допомоги створення власного позитивного іміджу? Пояснення просте: намагаючись не афішувати діяльності придворної цензури, міністри двору обходили це правило у спосіб бюрократичних маніпуляцій. Всі вони мали придворне звання генерал-ад'ютантів, що давало їм право усно передавати царські розпорядження міністрам внутрішніх справ, а ті вже видавали свої циркуляри по цензурному відомству. Так було, зокрема, і з Валуєвським циркуляром, який був схвалений Олександром II.

19 травня 1873 р. було розіслано циркуляр, де вказано офіційні видання, передрук з яких звільняв від повторної придворної цензури: «Ніякий передрук статей, стосовно осіб Імператорської Родини, не може бути допущений у підцензурних виданнях без нового дозволу Міністра Імператорського Двору, за винятком лише таких, що з'явилися в «Правительственном Вестнике» та «Русском инвалиде», з яких подібні статті можуть бути дозволені безперешкодно, без дозволу Міністра Імператорського Двору» [14].

70-ті роки XIX ст. були періодом постійних замахів революціонерів на високопосадовців і передусім на Олександра II. Це знайшло відображення і в діяльності придворної цензури. У циркулярі від 18 травня 1879 р. вказувалося: «Не можна друкувати ніяких попередніх публікацій

і повідомлень про заплановані від'їзди чи переїзди з одного місця в інше Особи Його Величності і Членів Імператорської Родини». Але й це не вберегло Олександра II від терористів: 1 березня 1881 р. його було убито.

Імператором став його син Олександр III, політика якого діаметрально відрізнялася від політики батька. Він уважав, що потрібно не говорити, а діяти. За 13 років його царювання було видано лише один нормативний акт, що стосувався діяльності придворної цензури – циркуляр від 4 вересня 1889 р., який регламентував цензуру зображень членів імператорської родини: вони мали бути схвалені міністром двору. Свій образ імператор формував не словом, а ділом. Про алкогольну залежність Олександра III, яка призвела до ранньої смерті, знали лише члени сім'ї та найближчі слуги. У всьому іншому він був взірцем чоловіка, батька, імператора.

Його синові й наступнику Миколі II доводилося багато працювати над покращенням образу верховної влади. Вже 1895 р. у продажу з'явилися чашки, вази та інші предмети домашнього вжитку з портретами молодого царя та його дружини. Міністерство імператорського двору не могло не відреагувати. Але знову ж не саме, а через МВС. 29 травня 1895 р. губернаторам було розіслано циркуляр про заборону допускати до продажу без відповідного дозволу Міністерства імператорського двору «... предметів домашнього вжитку з зображенням на них портретів Їх Імператорських Величностей». Поява кінематографа теж вплинула на цензурне законодавство. Це знайшло відображення у царському указі від 15 червня 1902 р., де зазначалося: «Дозвіл на знімання торжеств з зображенням Височайших Осіб надати Міністру Імператорського Двору, а картини неофіційного характеру не дозволяти без Височайшої вказівки». 1 вересня 1903 р.

це положення було доповнено вимогою: «Всі малюнки медалей, на яких є зображення нинішніх Височайших Осіб, перед відлиттям цих медалей, необхідно подати на цензуру в Міністерство Імператорського Двору» [15].

Аналіз розвитку загального цензурного законодавства і норм придворної цензури у 1860–1914 рр. свідчить, що вони розвивалися не паралельно, а в діаметрально протилежних напрямках. Загальне цензурне законодавство розвивалось у напрямку лібералізації: 1865 р. було прийнято Тимчасові правила про цензуру, які скасовували попередню цензуру для періодичних видань і розширювали коло питань, які дозволялось обговорювати у пресі. У 1905 р. було проголошено свободу преси, повністю анулювалася попередня цензура, а карати періодичні видання за критику дій влади можна було лише через суд. Придворна ж цензура не лише не йшла до лібералізації, а навпаки, намагалася розширити сфери свого впливу. Причиною цього було катастрофічне падіння авторитету останнього російського імператора Миколи II та його дружини в очах не лише ліберальної опозиції, а й навіть його близьких і далеких родичів. Особливо це проявилось після появи при дворі Г. Распутіна.

19 липня 1914 р. почалася перша світова війна, а вже наступного дня вийшло Тимчасове положення про військову цензуру. При Генеральному штабі було створено Головну військово-цензурну комісію, до якої входили по одному представнику від міністерств закордонних справ, військового та морського і три від МВС: по одному від Головного управління у справах друку, Головного управління пошт і телеграфів та Департаменту поліції. Але вже жодна цензура не могла врятувати царську владу: в Росії назріла революція.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чернуха В. Г. Цензура в Европе и России / В. Г. Чернуха // Цензура в России: история и современность. Сб. науч. трудов. – Вып. 1. – СПб., 2001. – 2001. – С. 8–14; Щербак Н. М. Діяльність цензури по формуванні образу верховної влади Російської імперії у XVIII – першій пол. XIX ст. // Публічне право. – 2013. – № 1. – С. 277–283.
2. Арсеньев К. К. Законодательство о печати / К. К. Арсеньев. – СПб. : Типо-литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – С. 5.
3. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – СПб., 1862. – С. 101.
4. Никитенко А. В. Дневник: В 3 т. – Т. 1. – М., 1955. – С. 410–411.
5. Там само. – С. 424.
6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – II. – Т. 37. – 1862. – № 38270.
7. ПСЗ. – II. – Т. 37. – 1862. – № 38270.
8. ПСЗ. – II. – Т. 40. – 1865. – № 41988.
9. Там само. – №41990.
10. Патрушева Н. Г. Цензурная реформа в России 1865 г. – С. 14.
11. Там само. – С. 17.
12. Якушкин В. Из истории русской цензуры / В. Якушкин // Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. – М., 1905. – С. 86.
13. Оржеховский И. В. Самодержавие против революционной России (1826–1880 гг.) / И. В. Оржеховский. – М., 1982. – С. 30.
14. Устав о цензуре и печати. – СПб., 1900. – С. 37.
15. ПСЗ – III. Т. XXIII. – 1903. – № 23338.

Щербак Н. М. Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Розглядається процес зміни цензурного законодавства та діяльності цензурних установ у другій половині XIX – на початку XX ст. Показано, що в досліджуваний період відбувалися процеси лібералізації загальної цензури і розширення впливу придворної цензури.

Ключові слова: цензура, цензурні установи, цензурне законодавство, придворна цензура.

Щербак Н. Н. Цензура и власть в условиях реформирования Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.

Рассматривается процесс изменения цензурного законодательства и деятельности цензурных учреждений во второй половине XIX – начале XX в. Показано, что в исследуемый период происходили процессы либерализации общей цензуры и расширение влияния придворной цензуры.

Ключевые слова: цензура, цензурные учреждения, цензурное законодательство, придворная цензура.

Shcherbak N. Censorship and Government in Restructuring of Russian Empire in a second part of the XIXth – beginning of XXth century

Considered the process of changing censorship laws and activities of censorship institutions in a second part of the XIX – beginning of the XX century. Shows that in the period occurred liberalization of total censorship and wideness of influence of court censorship.

Key words: censorship, censorship laws, censorship institutions, court censorship.